

Boek van de maand

Het gereformeerde geheugen: lust of ballast?

H. Veldman

Er ligt een boek op mijn bureau waarmee ik – gelet op de titel – een tamelijk sterke relatie zou moeten voelen, maar na kennisname veranderde die in een meer kritische verhouding. Het boek heeft als titel: *Het gereformeerde geheugen*, het is uitgegeven onder redactie van drie meer of minder bekende protestantse historici: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet. Zij bevragen gereformeerden op een heel essentieel punt: hoe waarderen zij het verleden? Anders gezegd: welke herinneringscultuur was en is kenmerkend voor de gereformeerde bevolkingsgroep? Hoe beleeft men die cultuur: als lust of als ballast?

Collectief gedenken

Met het gereformeerde geheugen bedoelen de redacteuren een bij gereformeerden bestaande collectieve gedachtenis aan personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis. Nu heb ik als alternatief voor ‘geheugen’ voor het woord ‘gedachtenis’ gekozen, want wat is geheugen? Dat is toch in de eerste plaats ons persoonlijk reservoir van herinneringen aan vroeger. Maar hier gaat het over meer, namelijk een geheugen dat je samen hebt. Zoals bij een familie, een natie, een religieuze groep. Daarmee ben je herkenbaar; het zegt iets van je identiteit. Als ik hier kies voor de aanduiding ‘gedachtenis’ – toegegeven, het is een woord uit een ietwat ouderwetse keuken – dan doel ik op meer dan alleen het blote geheugen. Het bevat in ieder geval ook de (denk)beelden over het verleden die wij van ons voorgeslacht meekregen of door eigen onderzoek hebben opgebouwd. Wel, dat alles bedoelen de schrijvers van dit boek hier ook. Zij willen nagaan hoe het geschiedbeeld van gereformeerden vorm kreeg en functioneerde. In vaktermen spreekt men dan over een ‘lieu de mémoire’, een plek waar men herdenkt – hetzij met afkeer, hetzij met instemming. Bijvoorbeeld Calvijn, of de synode van Dordrecht (1618/19), of Abraham Hellenbroek, maar ook de Franse Revolutie, de Schoolstrijd tegen het liberalisme, de verzuiling en het communisme. En niet te vergeten Afscheiding, Doleantie en Vrijmaking. Ja, zelfs de sprekende slang (1926) kan als ‘lieu de mémoire’ fungeren. De vraag waarop men een antwoord zoekt, is die naar de historische band met de te herdenken persoon of zaak. Wat heb je ermee? Hoe speelt die mee in je leven als christen? Als die band sterk is, prima, maar als die verzwakt, wordt het dan geen tijd om te gaan onthistoriseren? Of doen we dat al en wellicht veel te veel?

In totaal worden er in dit boek door een klein leger van deskundigen acht personen en 33 thema's behandeld. Alle 41 onderwerpen zijn qua tijdsbestek gesitueerd in de periode na 1500. Ik vraag me af waarom men geen aandacht heeft geschonken aan de gereformeerde visie(s) op de ‘roomse’ middeleeuwen, op bijvoorbeeld de kruistochten, de kerstening van Nederland en op iemand als Aurelius Augustinus. In dit boek is het vooral een blik naar het ‘eigen verleden’, er zit haast te veel in uit de recente geschiedenis.

Gereformeerd: cultuur of confessie?

Intussen komt de vraag naar voren: zijn de schrijvers het samen eens over het inhoudelijke van ‘het gereformeerde geheugen’? Wat is de nadere precisering van de term ‘gereformeerd’? Is dat een stuk cultuur of heeft het een confessionele kleur? Soms krijg je het gevoel dat het meer fungeert als etiket dan als een verbindend en normatief confessioneel geheel. Of is het een mix van beide? In Nederland is duidelijkheid wel gewenst, het is immers nog steeds een

onmiskkenbaar lastige zaak om als gereformeerden elkaar te vinden op basis van de belijdenis. Dus, waar hebben we het dan over als het gaat om het *gereformeerde* geheugen? Of gaat het eigenlijk over het geheugen van gereformeerden? Van wie is dat dan precies? Welke groep heeft welke visie? Divergentie staat ook hier haaks op convergentie en dat wordt lastig voor het construeren van één herinneringscultuur. Er moet dus ook gelet worden op verschillende gereformeerde subculturen met elk haar eigen belevingswereld. Dat werkt veelal concurrerend, maar schept ook afstand, zeker voor andersdenkenden en niet minder voor jongeren.

Ook is het een wezenlijk punt dat je als christenhistoricus bezig bent in de ‘hof der historie’, dat is de door God geschapen werkelijkheid. Je bent bezig de geheimen van Gods werk in natuur en cultuur te onderzoeken. De Bijbel spreekt over ‘de daden des Heren gedenken’. Maar dan is het wel nodig om je oog te richten op de Schepper en Onderhouder van al wat leeft. Dan zullen we letten op centrale zaken die op Gods koninkrijk betrekking hebben. En op Jezus Christus die ‘dé zin der geschiedenis’ is. En tegelijk zullen we ogen en oren openen voor het verrassende werk van de Geest van God, die Gods kinderen leidt op de weg van de waarheid. Daarom ook zal verwondering, gepaard aan dankbaarheid, gesignaleerd mogen worden. Maar ook de menselijke vragen over de aard van Gods werk in deze wereld zullen in beeld (moeten) komen. Een vraag die me bezighoudt: is de dimensie naar ‘boven’ wel zo structureel verdisconteerd? Of is het vooral de kritiek, hoe gematigd die denklijn ook wordt gepresenteerd?

Betrokkenheid als last?

En dan heb ik nog een probleem, namelijk met de gevolgde werkwijze. Het hier gepresenteerde onderzoek veronderstelt dat iemand als betrokken schrijver een tijdlang op een stoel *naast* die gereformeerden zit. Dat hij hen op enige afstand portretteert – alsof hij er zelf even niets mee van doen heeft. Vroeger zou zo’n benadering ‘neutraal’ heten, maar dat woord vermijd ik hier, want dat dekt de gevolgde werkwijze niet echt. Er is iets anders aan de hand. Ik kan me de toegepaste werkwijze op zich wel voorstellen, maar dan alleen als theoretische mogelijkheid. Wat is er aan de hand? Dit: sommige auteurs zijn op hun ‘afstandelijke’ stoel *blijven* zitten en laten weinig of niets merken van (geloofs)verbondenheid met hun onderwerp. Het lijkt zelfs zo dat men zich het liefst wil hoeden voor noties van persoonlijke geloofsuitingen. Betrokkenheid is hun een last.

Ik proef er – met alle respect voor de moeilijkheden die de te behandelen thema’s in zich dragen – iets in van postmoderne vrijblijvendheid. Zo in de trant van: gereformeerden zouden er goed aan doen hun vroegere vastomlijnde beelden van de historie te laten voor wat ze zijn en vanaf vandaag alleen maar leven met vergruizelde beeldrestanten. Puzzelstukjes, soms als relikwieën nog bewaard en geadoreerd, maar niet meer bruikbaar in een eigentijdse visie op het verleden. Maar is men hier al niet bezig met onthistorisering?

Calvijn bij Nederlanders

Genoeg nu wat betreft mijn bezorgdheid over moderne geschiedbeleving. Ik zal me haasten om van de inhoud van deze bundel een impressie op tafel te leggen. Het boek bestaat uit acht thematische blokken met elk zo’n vijf speciale deelonderwerpen.

Herman Paul opent het eerste blok van vijf studies (dit geheel kreeg de naam ‘Vaders’) met een beschouwing van de beeldvorming over Calvijn. Hij wijst op de diversiteit aan beelden over hem, ook bij niet-gereformeerden. Dat laatste is het geval bij de ‘waardering’ voor Calvijn door twee negentiende-eeuwers: Petrus Hofstede de Groot (Groninger Richting) en J.H. Scholten, de dogmaticus van het modernisme. Paul stelt dat zij Calvijn ‘in het centrum

van de belangstelling' plaatsten. Ik geloof niets van dat 'centrum'. De Groot en Scholten hebben wel aandacht voor Calvijn – die was trouwens in het midden van de negentiende eeuw internationaal flink aan het groeien – maar zij grensden bewust hun eigen theologische inzichten af van diens gedachtegoed. Zij gingen op geen enkele manier in het spoor van deze hervormer verder. Dat deed Hendrik de Cock wel, die in 1837 de 'kleine Calvijn' weer liet drukken, zonder daarmee in één klap in het centrum van de belangstelling terecht te komen. Maar wat hij deed, was wel het piepkleine begin van de herwaardering, ook in Nederland, van het levenswerk van de Geneefse hervormer.

De gedachte van Paul dat Abraham Kuyper minder geïnteresseerd was in de persoon van Calvijn dan in het 'neocalvinisme', lijkt me niet zo acceptabel. Het betoog van Paul mondt uit in de erkenning dat Calvijn nog wel eens van belang kan zijn voor de bevordering van de kerkelijke eenheid, iets waar prof. Herman Selderhuis speciaal aandacht voor vroeg. Ik acht dit een belangrijk punt. Waarvan dan ook akte. Maar het geheel van Pauls bijdrage heeft veel weg van een hink-stap-spronggebeuren in plaats van een grondige studie van de invloed van Calvijn op Nederland. Deze bijdrage mag van mij het predicaat 'onbevredigend' krijgen.

Van Dordrecht naar de 'mannenbroeders'

Het verhaal over de uiteenlopende waardering van de synode van Dordrecht (1618/19) en de daar aangenomen confessie maakt een evenwichtige indruk. De twee auteurs, Paul van Trigt en Bart Wallet, hebben zich binnen de 'gereformeerde gezindte' breed georiënteerd hoe Dordt werd gewaardeerd. De bij de herdenking in 1968 uitgegeven studies van vrijgemaakt-gereformeerde theologen (D. Deddens, L. Doekes, J. Kamphuis) werden echter niet opgemerkt. Had men dat wel gedaan, dan was het mogelijk geweest om inhoudelijk meer over de aconfessionele opvattingen van Hofstede de Groot te verwerken.

Via Abraham Hellenbroek en de 'oudvaders' komen we bij de paragraaf over de 'mannenbroeders'. Aan hun tijdperk hebben de journalisten Ben van Kaam (*Parade der mannenbroeders*) en Arie de Gooyer (*Het beeld der vad'ren*) hun naam verbonden. Hun boeken gaven een bepaalde toon aan. Ironie was hun stiel. Nostalgie kwam in de plaats van waardering voor het vele werk dat de mannenbroeders hadden verzet. Spot – in welke vorm ook – is een geducht middel om afstand te kweken tot het verleden. Spot doet meestal geen goed aan respect. Spot maakt meer kapot dan je lief is.

Zelfbeelden en vijandbeelden

In het tweede themablok gaat het over 'zelfbeelden' bij gereformeerden. Die beelden hebben betrekking op de datum 1 april (1572), de drie formulieren van eenheid, John Bunyan, de aanduiding 'antirevolutionair', de 'kleine luyden' en de Boeren (van Zuid-Afrika). Het verbindende element van deze reeks zit hem in de mening dat gereformeerden 'een geestesgesteldheid vertegenwoordigden die onmisbaar was voor het karakter van de samenleving', aldus Harinck. Het gaat hier dus ook om de geboortepapieren van de gereformeerden als kerngroep van de Nederlandse samenleving. De keuze voor de genoemde thema's lijkt me niet helemaal geschikt voor opname in een gereformeerde canon. Dan had men aan het begin niet direct een ruwe watergeus neergezet, maar de gereformeerde apologet en martelaar Guido de Brès. Zijn naam komt in het boek nauwelijks voor. Zelfs niet in het betoog over de drie formulieren. Maar het levenswerk van De Brès was in meerdere opzichten constitutief voor het karakter van de Nederlandse samenleving. Of dachten de redacteuren dat ze met zo iemand te weinig konden?

Vijandbeelden – het thema van blok 3 – hadden gereformeerden ook in veelvoud. Uiteraard stond het pauselijke Rome op de eerste plaats, de beeldvorming over de Franse Revolutie volgde daarop. Via de negentiende-eeuwse schoolstrijd tegen de liberalen en het modernisme krijgt de vijfde grote vijand, het communisme, zijn beurt – dat overigens ook al in beeld kwam als uitloper van de Franse Revolutie.

Lieu de mémoire

Een kernhoofdstuk is dat over ‘geschiedbeelden’. Waar heeft een gereformeerde nu precies zijn ‘lieu de mémoire’? Allereerst is dat de Reformatie van de zestiende eeuw – maar ja, het beeld van deze beweging is steeds aan verandering onderhevig, het wordt steeds meer geschakeerd. En wie reken je dan wel tot de echte reformatoren en wie vallen buitenboord? Een andere lieu de mémoire is de achttiende eeuw, maar mag je hier nog wel spreken van het brongebied van ‘ongeloof en revolutie’? De historische beeldvorming laat ook hier weer zo’n veranderingspatroon zien. Herwaardering van de patriotten en van die gereformeerden die de Verlichting best konden waarderen. Groen van Prinsterer mag dan wel belangrijk heten, zijn visie op de geschiedenis is voor velen achterhaald. Gereformeerden blijken – zeker vandaag de dag – echte nuancezoekers te zijn geworden en dus ook beeldvernieuwers. Wat Kuiper met zijn neocalvinisten tot stand bracht in een soort eenheidsdenken, bijvoorbeeld in samenhang met de leer van de ‘antithese’, heeft ook maar een beperkte tijd gewerkt. Zelfs de Kuiperiaanse visie op het theologisch modernisme kreeg een herwaardering bij sommige gereformeerden.

Leiders in beeld

Het boek dat we hier bespreken, schenkt ook aandacht (in blok 6) aan een aantal leiders van de gereformeerden. Daar passeren Groen van Prinsterer, Kuiper, Bavinck, Colijn en Kersten de revue. Wie denkt hen goed te kennen, zal bij lezing van de schetsen merken dat gereformeerden zich lang niet altijd herkenden in het optreden van deze voormannen. Groen van Prinsterer is hierop de grootste uitzondering, al is de huidige waardering voor hem vandaag het grootst bij SGP en CU, en weet het CDA dat ze zich niet te ver moet distantiëren van deze principiële christenpoliticus.

Waarom iemand als K. Schilder hier niet bij staat? Het kan ermee te maken hebben dat de vijf genoemden allen in de politiek hebben gefunctioneerd. En wellicht moeten we hem in de door Harinck geschreven paragraaf over de Vrijmaking hier maar laten staan – hoewel het daarin niet alleen om Schilder ging. Die paragraaf biedt trouwens een overzicht van de GKv in de jaren tussen 1944 en 2004 waarin volgens de schrijver – George Harinck – de kritische distantie tot 1944 alleen maar groter werd en dus ook de differentiatie in de waardering daarvan. Men kan dit enerzijds erkennen, daarbij wijzend op steeds meer openheid en steeds minder betrokkenheid, maar anderzijds zal men niet hoeven te twijfelen aan de continuïteit van het kerk-zijn volgens gereformeerde uitgangspunten. De ernst waarmee theologen en andere voorgangers in de GKv dit trachten waar te maken, mag best gememoreerd worden. Er zijn ook onopgeefbare historische posities.

Ten slotte

Hier sluit ik af. Men kan het gereformeerde geheugen bezien in het licht van de noodzaak om gedurig te nuanceren – daar zal men geen bezwaar tegen kunnen maken. Maar de geschetste tendensen in de richting van het loslaten van het waardevolle van het verleden – veroorzaakt door ontzuiling, individualisme en een postmoderne denkwijze – zullen ook tot diepe bezorgdheid aanleiding geven. De lust van het herdenken is bij velen omgebogen tot een ondraaglijke ballast. Het zou wel eens kunnen blijken dat de ontzuiling juist in gereformeerde

kring doorschiet naar ontkerkelijking. Het zou een nadere studie waard zijn om het verband tussen het een en het ander te onderzoeken.

Een boek als dit kan voor velen dienen als een baken in zee: het laat zien hoe uiteenlopend gereformeerden hun verleden zijn gaan zien. Die ontwikkelingen te tonen is dan wel het waardevolle van de hier gebundelde studies, maar het moet ook gezegd: soms biedt het boek ook zelf maar weinig tegenwicht tegen het onthistoriseren van het gereformeerde erfgoed.

N.a.v.: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (red.),
Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000.
Bert Bakker, Amsterdam, 2009, ISBN 978 90 3513 350 1, 648 pag., prijs € 39,95